

УДК 347.426

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ МОРАЛЬНОЇ (НЕМАЙНОВОЇ) ШКОДИ

SOME QUESTIONS THE DEFINITION OF MORAL (NON-PROPERTY) DAMAGE

Васильєв В.В.,

*здобувач кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена дослідженню поняття моральної (немайнової) шкоди, що міститься в науковій літературі та чинному законодавстві. Сформульовано визначення поняття моральної (немайнової) шкоди, завданої фізичній особі кримінальним правопорушенням. Проаналізовано зміст моральної (немайнової) шкоди.

Ключові слова: моральна (немайнова) шкода, страждання, фізична особа, потерпілий, кримінальне правопорушення.

Статья посвящена исследованию понятия морального (неимущественного) вреда, которое содержится в научной литературе и действующем законодательстве. Сформулировано определение понятия морального (неимущественного) вреда, причинённого физическому лицу уголовным правонарушением. Проанализировано содержание морального (неимущественного) вреда.

Ключевые слова: моральный (неимущественный) вред, страдания, физическое лицо, потерпевший, уголовное преступление.

The article investigates the concept of moral (non-property) damage contained in the scientific literature and current legislation. Formulated the concept of moral (non-property) damage caused to an individual criminal offense. Analyzed the content of moral (non-property) damage.

Key words: moral (non-property) damage, individual, victim, criminal offense.

Постановка проблеми. Питання про відшкодування моральної (немайнової) шкоди на сьогодні є досить актуальним, оскільки це відносно новий в Україні правовий інститут, який потребує теоретичних досліджень і перевірки їх судовою практикою. Особливо це стосується відшкодування компенсації) моральної (немайнової) шкоди, завданої потерпілому (фізичній особі) унаслідок

кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України. Основні проблеми в правозастосовчій практиці пов'язані з тим, що в законах і нормативно-правових актах України відсутнє єдине визначення поняття моральної (немайнової) шкоди, достатньою мірою не визначено порядок і критерії оцінки такої шкоди, не вирішено питання про сферу дії цього правового

інституту тощо. Встановлення чіткої термінології є дуже важливим для правильного розмежування окремих видів шкоди та їх наступного відшкодування. Зазначимо, що фактично відсутня судова практика у сфері відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, за рахунок державного бюджету України, яка б можливо надала відповідь щодо змісту моральної шкоди.

Невизначеність у чинному законодавстві цих та інших питань дозволяє окремим судовим ланкам України тлумачити по-різному загальні норми щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Розбіжності в тлумаченні закону й у регулюванні спеціальних випадків відповідальності за заподіяння моральної (немайнової) шкоди вищезазначеними проблемами не вичерпуються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди вивчалися багатьма вченими, серед яких варто назвати М. Галянтича, О. Гришук, В. Козацьку, В. Паліюка, О. Ерделевського, Н. Малєїна, Д. Луспеника, С. Щербак, К. Флейшиц, С. Беляцкіна, В. Примак, П. Рабіновича, З. Ромовську, Р. Стефанчука, С. Шимон, Р. Шишку й інших учених. Однак у науці цивільного права та законодавстві України досі не сформовано комплексний підхід щодо визначення поняття моральної (немайнової) шкоди, визначення її розміру, способу відшкодування (компенсації) і багатьох інших питань.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного теоретичного дослідження й аналізу чинного законодавства надати визначення поняття моральної (немайнової) шкоди. Це дасть змогу більш ретельно дослідити особливості підстав і порядку відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, за рахунок Державного бюджету України.

Виклад основного матеріалу. Право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди виникає внаслідок заподіяння шкоди (майнової, фізичної чи немайнової (моральної)) незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства та не включає в себе ніякого майнового елемента [1, с. 15; 2, с. 62], не має економічного змісту [3, с. 16].

Однак визначення поняття матеріальної (немайнової) шкоди є предметом дискусій серед науковців, а також супроводжується неоднозначним її тлумаченням законодавцем. Так, на сьогодні існує розширена законодавча база, яка закріплює право громадянина на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, а саме: Конституція України, Цивільний кодекс України, Кодекс законів про

працю, закони України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р., «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р., «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р., «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р., «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. тощо. Крім зазначених, важливе значення для визначення поняття моральної (немайнової) шкоди має судова практика: Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 4, Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди» (лист Міністерства юстиції України від 13 травня 2004 р. № 35-13/797) та інші.

Разом із тим жоден із нормативних актів не містить узагальненого поняття моральної (немайнової) шкоди. Такі акти розкривають зміст моральної (немайнової) шкоди лише стосовно регульованих ними галузевих правовідносин, а поняття «моральна (немайнова) шкода» формується відповідно до потреб цих правовідносин. Зауважимо, що закріплені законодавцем різні поняття моральної (немайнової) шкоди обумовлюються залежно від виду правопорушення, яким завдається моральна (немайнова) шкода, а також колом суб'єктів, що спричиняють певний вид шкоди.

У свою чергу наявні наукові дослідження в більшості випадків ґрунтуються на малознайомих практичним працівникам правових конструкціях, при цьому не приділяють потрібної уваги аналізу вітчизняній практиці. Через недосконалість правозастосовної практики суди часом обмежуються «вузьким» поняттям моральної (немайнової) шкоди, не обтяжуючи себе встановленням ступеня важкості перенесених моральних страждань і не бажаючи творчі підходити до рішень, що виносяться.

У Конституції України є лише окремі статті, у яких згадується моральна (немайнова) шкода (ст. ст. 32, 56, 62, 152), проте не розкривається її суть. У Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), як і в Конституції України, відсутнє визначення як матеріальної, так і моральної (немайнової) шкоди. Законодавець визначає поняття «моральної шкоди» через перелік обставин, у яких полягає моральна (немайнова) шкода. Так, відповідно до ч. 2 ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних страж-

даннях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі й гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи [4].

Цю позицію законодавця можна пояснити таким чином. Він утримується від визначення поняття «моральна (немайнова) шкода», оскільки таке визначення, щоб охопити всі суттєві ознаки поняття, було б доволі громіздке. Усі випадки неправомірних дій, якими може бути заподіяна моральна (немайнова) шкода, неможливо передбачити, тому моральна (немайнова) шкода може бути завдана й іншими діями, якими порушуються майнові й особисті немайнові права особи.

Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 4 передбачає, що моральна шкода – це втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб (п. 3) [5]. Відповідно до чинного законодавства моральна (немайнова) шкода полягає в приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні права власності (у тому числі інтелектуальної), прав, наданих споживачам, інших цивільних прав, у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми, під час настання інших негативних наслідків [5]. Такий перелік все ж таки не можна вважати вичерпним, оскільки на практиці суди компенсують моральну (немайнову) шкоду також і в інших випадках, що завдають особам фізичні й моральні страждання.

У названій постанові аналогічно до ЦК України робиться акцент і розкривається поняття переважно тільки щодо одного з двох підвидів моральної (немайнової) шкоди – *«моральні чи фізичні страждання»*. При цьому як синонім для *«моральних чи фізичних страждань»* вводиться й новий термін *«моральні переживання»*. Це дає підстави для висновку, що передбачається необхідність усвідомлення потерпілим применшення своїх прав і виникнення в цьому зв'язку негативної самооцінки.

Підхід, запропонований у постанові Пленуму Верховного Суду України, на думку Р. Стефанчука, є більш точним за своїм змістом, оскільки в основу визначення ставить не страждання як певний процес, що не підлягає оцінці, а негативні наслідки немайнового характеру, які спричинені вказаними стражданнями, що за своєю сутністю і є моральною шкодою [6, с. 220].

У теорії цивільного права стосовно визначення поняття моральної (немайнової) шкоди, яка заподіяна фізичній особі, існують три підходи. Для першого властиве встановлення факту моральних, психічних або фізичних страждань [7, с. 73; 8, с. 6–7; 9, с. 301; 10, с. 42]. Для другого недостатньо встановлення цих страждань, а необхідним є наявність втрат немайнового характеру або негативних наслідків морального чи іншого немайнового характеру, які виникли внаслідок моральних, психічних або фізичних страждань [11, с. 14; 12, с. 106; 13, с. 137–138; 14, с. 56]. Третій підхід полягає в приниженні честі, гідності й ділової репутації або в моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, а також унаслідок порушення інших прав [15, с. 14; 16, с. 57; 17 с. 388; 18, с. 102].

За буквального формулюванням ч. 2 ст. 23 ЦК України варто було б вважати, що в ній визначено поняття моральної (немайнової) шкоди. Однак вказана норма не дає повного уявлення щодо змісту цього поняття, а її положення є дещо суперечливими. Моральна (немайнова) шкода – це «фізичний біль і страждання» (п. 1), «душевні страждання» (п. 2, п. 3) фізичної особи, «приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» (п. 4). Фактично моральна шкода зводиться до «фізичних та душевних страждань». На думку С. Шимон, у такому визначенні сутність моральної шкоди пов'язується з підставами її виникнення [19, с. 15].

Загалом термін «моральна шкода» визначається в законодавстві як фізичні, душевні або моральні страждання. Очевидно, що слово «страждання» (емоційно-вольові почуття людини) є ключовим у визначенні. Термін «страждання» означає, що дії щодо заподіювання шкоди обов'язково повинні відобразитися у свідомості потерпілої особи й викликати в неї певну психічну реакцію. Страждання важко оцінити за допомогою будь-якої методики, оскільки вони взагалі не піддаються оцінці, а втрати немайнового характеру можна визначити. Страждання викликають певні зміни в житті особи: неможливість реалізації своїх звичок і бажань, збентеженість, страх, переживання, хвилювання, емоційна нестабільність, прояви депресії, зміна артеріального тиску й виникнення інших хвороб, погіршення стосунків у колективі, у сім'ї, втрату роботи, можливості зробити кар'єру, втрату довіри близьких людей тощо; іншими словами – зменшення, знищення певного особистого немайнового блага.

Будь-яке порушення прав і свобод особи (громадянина) може привести до настання моральної шкоди [20, с. 1]. Суть змісту моральної (немайнової) шкоди полягає в тому, що дії заподіювача шкоди обов'язково повинні знайти відбиття у свідомості потерпілого, викликати певну психічну

реакцію, як правило, негативну. При цьому шкідливі зміни в охоронюваних благах відображаються у формі відчуття (фізичні страждання) та уявлень (душевні страждання). Найбільш близьким до поняття «моральні страждання» є поняття «переживання».

Переживання – це такий душевний стан особи, що викликаний психічними (моральними) чи фізіологічними (фізичними) відчуттями та враженнями. Коли людині заподіяно моральну шкоду, її переживання набувають негативного забарвлення, починають домінувати негативні емоційні процеси, серед яких виділяють негативні емоції (страх, гнів, печаль, злість, відчай, горе, роздратування, жах, образа, відраза та ін.), емоційні стани (настрій, фрустрація, афект) та почуття (ненависть, зневіра, розчарування та інші). Тобто можна стверджувати, що в емоційному аспекті моральна (немайнова) шкода знаходить свій вираз у негативних емоційних реакціях (процесах) і станах людини. [21, с. 24].

На небезпеку моральної шкоди вказував ще наприкінці XIX ст. відомий психіатр І. Сікорський, який відзначав, що моральні страждання так само вбивають організм, як і фізичні, проте вони страшніше фізичних, тому що вражають вищий орган життя – нервову систему, вражають її у всіх частинах, не залишаючи вільного місця. Іннервація всіх відправлень (від м'язової або фізичної сили до подиху та кровообігу) вражаються під час моральних страждань; навіть вищі відправлення нервової системи – почуття й думки – зазнають глибоких змін. Якби ми захотіли охарактеризувати одним словом усі зміни, що сталися в організмі внаслідок моральних страждань, то правильно було б сказати, що моральні страждання вбивають організм повільною смертю, викликаючи надзвичайно важкі симптоми, здатні вбити цілком здоровий організм за допомогою тривалих мук [22].

Сучасною наукою експериментально доведено, що щиросердечні переживання людини, психологічний дискомфорт здатні викликати гіпертонію, виразку шлунка, бронхіальну астму й деякі інші захворювання [23, с. 100]. Ф. Плевако відмічав, що потерпілі від злочинів стають «духовними бичами» і, незважаючи на значні моральні втрати, відчувають непосильні страждання [24, с. 498].

Моральна (немайнова) шкода найчастіше пов'язана з фізичною шкодою, причому фізичний біль із часом проходить, а моральні (психічні) страждання супроводжують людину все її життя (наприклад, каліцтво). У такому разі фізичні страждання здатні лише посилити моральні страждання, оскільки порушуються потреби людини, її життєвий уклад (потреба в сторонньому догляді чи протезуванні).

Особи, що потерпіли від кримінального правопорушення, зазнають душевних страждань по-різному (індивідуально) залежно від характеру й певної ситуації. Скільки може страждати душа людини, не знає ніхто. У глибині душі людина розуміє й усвідомлює всі навколишні події за допомогою мислення й розуму, сенсорних сприймань, за яким стоїть власне «я» – душа, і в момент психічної травми це «я» руйнується за допомогою внутрішнього сприйняття подій: людина переживає те, що відбувається навколо неї – відчуває все в собі через органи зору та слуху, які передають імпульсивні сигнали через головний мозок до інших органів, і це може призвести до незворотних наслідків, пов'язаних із порушенням здоров'я. У зв'язку із цим ми не можемо погодитися з позицією, що зміст моральної шкоди полягає у «фізичних», «моральних», «душевних» стражданнях.

Кримінальне правопорушення як неправомірний дія цілком здатне викликати душевні страждання в тому чи іншому сенсі, а подекуди завдає шкоди здоров'ю (фізичної шкоди). Ці почуття можуть бути викликані, наприклад, протиправним посяганням на життя та здоров'я як самої особи, так і її близьких родичів (батьків, дружини, дитини, брата, сестри); незаконним позбавленням чи обмеженням волі або права вільного пересування; заподіянням шкоди здоров'ю, у тому числі спотворенням відкритих частин тіла людини шрамими й рубцями; розкриттям конфіденційної таємниці; поширенням інформації, що не відповідає дійсності, відомостей, що ганьблять честь і гідність громадянина тощо.

У свою чергу фізичні страждання потерпілої особи не можна підміняти почуттями людини, оскільки фізичні страждання особи пов'язані з болем, а біль належить до емоцій як різновид емоційних процесів. Натомість будь-яке кримінальне правопорушення вчиняється без волі особи із застосуванням насильства, включаючи психічне. У момент скоєння кримінального правопорушення й настання негативних наслідків людина реагує на те, що сталося, про що свідчить переляк, почастішання серцебиття, втрата свідомості, підвищення артеріального тиску тощо. Зазначені ознаки є відповідною реакцією організму людини на протиправні дії.

При цьому названі ознаки є проявом моральної (немайнової) шкоди, що викликає в потерпілої особи дискомфортний стан, пов'язаний із душевними чи фізичними стражданнями, які заподіюються кримінальним правопорушенням. Причому дискомфортний стан настає як у момент скоєння кримінального правопорушення під час здійснення протиправних дій, так і після їх припинення. Після скоєння кримінального правопорушення

потерпіла особа тривалий час відчуває наслідки моральної (немайнової) шкоди у вигляді дискомфортного стану, викликаного тим, що трапилося. Це у свою чергу супроводжується почуттям помсти, незахищеності, страху за своє життя або близьких тощо. Відповідно, моральна (немайнова) шкода як дискомфортний стан потерпілої особи наявна як у момент вчинення неправомірних дій і настання несприятливих наслідків, так і в ході їх подальшого розвитку. Крім цього, тяжкість моральної (немайнової) шкоди залежить від ступеня сприйняття інформації, яку отримує потерпіла особа в момент скоєння кримінального правопорушення.

Згідно з медичними даними слова, що хвилюють людину, можуть викликати почастішання або уповільнення серцебиття, зміну потоку крові до різних органів, підвищення артеріального тиску тощо. Повторювані впродовж тривалого часу коливання в стані організму можуть викликати стійкий нервовий розлад, а разові приголомшливі звістки або образливі слова здатні викликати раптову смерть від інсульту або нападу стенокардії (спазм вінцевих судин, що постачають кров до серцевих м'язів) [25, с. 36–37].

Несприятливі зміни в психічному стані людини можуть виражатися як у «фізичних стражданнях», так і у «фізичній шкоді». Ці два поняття є різними за змістом, проте вони є складовими моральної (немайнової) шкоди. Фізичні страждання є однією з форм моральної (немайнової) шкоди (ст. 23 ЦК України). Фізична (тілесна) шкода – це сукупність змін, що об'єктивно сталися внаслідок вчинення кримінального правопорушення в стані людини як фізичної істоти. Душевні страждання проявляються у відчуттях страху, сорому, приниження, образи, провини, а також в інших, несприятливих для людини в психологічному сенсі, наслідках (горе, відчуття втрати, переживання, пов'язані з втратою роботи, тимчасовою непрацездатністю, неможливістю продовжувати активне суспільне життя, каліцтвом, тощо).

До складових фізичної шкоди відносять тілесні ушкодження, розлад здоров'я, фізичні страждання, біль. Згідно з Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затвердженими наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6 [26], з медичної точки зору тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілісності тканин, органів і їх функцій, що виникає внаслідок одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів, зокрема фізичних, хімічних, біологічних, психічних. Шкідливі зміни відбуваються в тілесній (тобто матеріальній) сфері потерпілого під впливом визначених зовнішніх впливів. Ці зміни в тілесній

(фізичній) сфері спричиняють або можуть спричинити негативні зміни в психічній сфері та (або) у майновій сфері. Негативні зміни в психічній сфері можуть виявитися в обох видах страждань (моральна шкода), а негативні зміни в майновій сфері – у витратах, пов'язаних із корекцією або функціональною компенсацією тілесних недоліків і втратою доходу. Отже, будь-яка фізична (тілесна) шкода з метою її відшкодування поділяється на моральну шкоду й майнову. Фізичні (тілесні) ушкодження – це протиправне й винне заподіяння шкоди здоров'ю іншої особи, яке проявляється в порушенні анатомічної цілісності або фізіологічної функції тканин чи органів потерпілої особи під час посягання на здоров'я.

Нам більше імпонує другий підхід [6, с. 221], оскільки самі страждання не можуть бути оцінені за допомогою будь-якої методики, вони не піддаються оцінці, а втрати немайнового характеру можна визначити. Результатом страждань є негативні наслідки немайнового характеру, які і є моральною (немайною) шкодою. Особа втрачає можливість приймати певні рішення, продовжувати звичний для неї спосіб і режим існування. Ці зміни змушують її докладати певних зусиль для організації свого життя, вони і є визначальним показником настання моральної (немайнової) шкоди. У випадку скоєння кримінального правопорушення щодо неї особа усвідомлює себе об'єктом посягання; її страждання пов'язані переважно з переоцінкою власної соціальної значимості; зумовлюються зміни в її ставленні до власного життєвого укладу, що впливає на зміст правовідносин, у яких ця особа брала участь. Порушення абсолютного права, що захищається та охороняється від всіх і кожного, у більшості випадків для потерпілої особи є неочікуваним і поглиблює її моральні втрати.

На нашу думку, визначення поняття моральної (немайнової) шкоди саме через «втрати» підкреслює компенсаційну функцію інституту відшкодування такої шкоди. Тому для всебічного розуміння цього поняття визначати його через поняття «страждання» недостатньо. Таке твердження цілком відповідає Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 4 [5].

Висновки. Моральною (немайною) шкодою, що завдана кримінальним правопорушенням фізичній особі, варто визнати психофізичні втрати немайнового характеру, що виникли внаслідок душевних, психічних або фізичних страждань, викликаних порушенням прав особи неправомірними діями або бездіяльністю з боку винної особи, які призводять до пониження честі, гідності, ді-

лової репутації; ушкодження здоров'я; порушення нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного суспільного життя; порушення спілкування з оточуючими людьми; вимушених змін або обмежень у виборі діяльності, звичайного кола спілкування й інших негативних наслідків.

Особливість моральної (немайнової) шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, полягає в такому: по-перше, моральна (немайнова) шкода як наслідок кримінального правопорушення є обов'язковою ознакою неправомірної дії; по-друге, моральна (немайнова) шкода наявна під час заподіяння іншого виду шкоди, тобто пов'язана з

будь-якою шкодою й одночасно самостійна в заподіянні; по-третє, моральна (немайнова) шкода ставить під загрозу розрив системи суспільних відносин за допомогою порушення персоніфікованих відносин, тобто обмеження бути учасником цих відносин (інвалідність, загострення захворювання, втрата роботи, суспільного статусу); по-четверте, моральна (немайнова) шкода не проявляється як зовнішня фізична зміна в організмі людини, вона пов'язана з її внутрішньою стороною, з душевним або психічним розладом; по-п'яте, оскільки кожна людина відчуває моральну (немайнову) шкоду від кримінального правопорушення по-різному, тому така шкода має персоніфікований характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беляцкин С. Возмещение морального (неимущественного) вреда / С. Беляцкин. – М. : Городец, 1996. – 76 с.
2. Пешкова О. Компенсация морального вреда. Защита и ответственность при причинении вреда нематериальным благам и неимущественным правам / О. Пешкова. – М. : Ось-89, 2006. – 240 с.
3. Бойко М. Відшкодування шкоди: правовий аспект : [навч.-практ. посіб.] / М. Бойко. – К. : Атіка, 2007. – 328 с.
4. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
5. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.
6. Стефанчук Р. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захист) : [монографія] / Р. Стефанчук. – К. : КНТ, 2008. – 626 с.
7. Малеин Н. Охрана прав личности советским законодательством / Н. Малеин. – М. : Наука, 1985. – 166 с.
8. Донцов С. Имущественная ответственность за вред, причиненный личности / С. Донцов, М. Маринина. – М. : Юрид. лит., 1986. – 160 с.
9. Нескороджена Л. Цивільний позов, моральна шкода та її компенсація у кримінальному та цивільному судочинстві: теорія і практика : [навч.-практ. посіб.] / [Л. Нескороджена, С. Щербак, М. Сіроткіна]; за заг. ред. С. Фурси. – К. : КНТ, 2008. – 416 с.
10. Ромовська З. Спірні питання відшкодування моральної шкоди / З. Ромовська // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 5. – С. 41–44.
11. Загорулько А. Обязательства по возмещению причиненного субъектами гражданского права / А. Загорулько. – Х. : Консум, 1996. – 112 с.
12. Енциклопедія цивільного права України / [С. Антонов, А. Бабаскін, І. Безклубий, С. Фурса та ін.] ; відп. ред. Я. Шевченко ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К. : Ін Юре, 2009. – 952 с.
13. Стефанчук Р. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві / Р. Стефанчук. – К. : Наук. світ, 2001. – 306 с.
14. Шимон С. Коментар до ст. 23 Цивільного кодексу України / С. Шимон // Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за відповід. ред. О. Дзери (кер. авт. кол.), Н. Кузнєцової, В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Т. 1. – 2005. – 832 с.
15. Корчевна Л. Компенсація моральної шкоди, завданої порушенням особистих немайнових прав, у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. Корчевна ; Університет внутрішніх справ. – Х., 1998. – 24 с.
16. Палиюк В. Возмещение морального (неимущественного) вреда : [монографія] / В. Палиюк. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : Право, 2000. – 272 с.
17. Єрмоєнко Г. Відшкодування моральної шкоди / Г. Єрмоєнко // Цивільне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за заг. ред. Я. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 2 : Особлива частина. – 2003. – 408 с.
18. Рабінович П. Моральна шкода та право на її компенсацію: загальнотеоретичний підхід / П. Рабінович // Право України. – 2002. – № 4. – С. 100–103.
19. Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика / за ред. М. Галянтича. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 288 с.
20. Эрделевский А. Компенсация морального вреда / А. Эрделевский. – М., 2000. – 236 с.
21. Ніжинська І. Поняття і зміст права людини на компенсацію моральної шкоди / І. Ніжинська, С. Ніжинський // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 4. – С. 22–25.
22. Сикорский И. Основы теоретической и клинической психиатрии / И. Сикорский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rlsnet.ru/books_book_id_6_page_193.htm.
23. Шешуков М. О моральном вреде как основании признания потерпевшим / М. Шешуков // Правоведение. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – № 2. – С. 100–104.
24. Плевако Ф. Избранные речи / Ф. Плевако. – М., 1993. – 544 с.
25. Селье Г. Некоторые аспекты учения о стрессе / Г. Селье // Природа. – 1970. – № 1. – С. 45–69.
26. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>.